

D a y a s p o r a

Sugilanon ni Omar Khalid

MANGAYO na unta si Romano og katahoran sa balay dihang gihawiran ang iyang kahimungawong sa hilak sa usa ka bata. Sa iyang paglingi, nasagap sa iyang panan-aw ang usa ka batang lalaki nga naghilak nga naglantaw sa bola nga tulin kaayong gipadpad taliwa sa usa ka danawan nga may igong gidak-on. Nakita niyang walay mahimo ang bata sa naanod nga dulaan. Gibutang ni Romano ang dalang maleta ug nagdaling miubog sa lapokong tubig nga matubos ang kabalaka sa bata. Sa takas, gitutokan niya ang bata nga sa iyang tan-aw, magtulo pa lang ang panuigon. Unya gitunol niya ang bola.

Mihingos-hingos ang bata ug migakos og hugot sa bola niining dulaan. Wala na kini maghilak. Kahimuot na man ni Romano nga nagtan-aw sa bata. Sa unsang lalang nga kini dali kaayong nalipay, wa niya masabti. Ay, ang mga bata gayod. Gibati niyang kahimalingwa nga nakapaningod sa kahiktin sa panabot sa usang linghod og salabotan nga kailibgon sa mga hamtong.

Mao pa ang kahimatngon niya nga nayutik diay sa lapok ang iyang karsones. Nagtaktak sa iyang sapatos nga goma, nakita niya nga miguho sa pultahan sa usa ka barungbarong nga nag-umbaw sa kilid sa danawan ang usa ka matahom babaye nga nagdaster og nipis. May gitapis kining tualya, sampak sa dughan. Nakasabot si Romano. May butang bililhon nga buot salimbongan sa babaye nga angay lang himoong tinagoan sa panan-aw sa mga lalaki.

Gitawag sa babaye ang bata. Apan ang bata daw kandela nga giugbok. Nagpabilin kining nagtan-aw kang Romano nga di matandog sa iyang pagpakahilom. Unya gitakli na man sa bata ang iyang panan-aw ngadto sa babaye. Napanaghap ni Romano nga nabag-ohan lang ang bata.

"Migo na ta, Undo..." Mipuk-ong siya ug gihawiran ang gagmayng bukton niini.

Mihilak ang bata. Nakurat si Romano. Wa niya masabti ang hinungdan ngano nga kini mihilak. Nahulog ang bola nga diha sa gagmayng kamot. Wa maninagad ang bata nga mapunit ang hinigugmang dulaan.

Gikahimangod kaha niini ang iyang pagpakighigala? Namatikdan ni Romano nga bisan sa edad sa bata, wala kiniy ngipon ug buhok. Ang bata dili normal sa iyang kahimtang, nakapanghunahuna si Romano. "Sa balay, Dave..." Gikamay sa babaye ang bata dihang nahimuntog na

kini sa nataran. Lagmit, kini ang inahan sa bata.

"Akong gikuha ang iyang bola. Lawom ang danawan." Lumos sa kahingawa ang tingog ni Romano.

Mikitiw ang gagmayng mga tiil sa bata ug milipot sa likoran sa babaye. Unya miguho ang gamay niining nawong nga nagpasalipod sa sidsid sa daster.

"Salamat, ha?" Wala magtan-aw ang babaye kang Romano.

"Way kaso." Gibakwi ni Romano ang iyang panan-aw. "Nakita ko lang ang dakong kakulangon sa bata kon ianod sa sulog ang dulaan."

"Usbon ko... salamat." Mitalikod ang babaye kang Romano ug gihugot ang gitapis nga tualya. Unya giisa niini ang ngilbit sa iyang daster ug gipahiran ang luha nga nabiaw sa mata sa bata. Milingiw si Romano.

Mipaduol siya sa babaye. Gitunol niya ang bola. "Anak mo?"

Miyango ang babaye. Wa gihapon kini motan-aw kang Romano. Unya misaka kini sa barungbarong nga nagkugos sa iyang anak. Dungan sa pagtak-op sa minao-maong pultahan, natukas usab ang gamayng bentana ug nakuwadro didto ang nawong sa usa ka tigulang babaye.

Midiyong ang tigulang, mipahiyom. Nakita ni Romano ang bata nga miilog sa bentana ug milantaw niya sa gawas. Gibadlong sa tigulang ang bata. Apan ang bata wa maminaw.

Napaningod ni Romano nga dinhing dapita may sugilanon sa usa ka naagbon nga kagahapon— kagahapon nga namukaw sa usa ka kasugiran sa iyang kinabuhi. Ang kalit nga paghilak sa bata, sa iyang pagtuo, usa ka tinagoan. Kon anak sa babaye ang bata, hain kaha ang amahan? Unsang matanga kaha kini sa pagka amahan nga nakaako man nga magpuyo ang iyang pamilya ning barungbarong nga binuhat sa tinapak-tapak sa bisan unsang dapat nga hipunitan sa kadalanan sa siyudad? Ug kinsa kining tigulang babaye nga namentana? Dihay nanumbalay nga pagbati nga nakapukaw sa nahikatulog niyang kagahapon. Nahinumdom siya kang Celia...

Tingali, magulang lag diyotay niining bata nga iyang nakita ang pangedaron sa iyang anak karon. Wa niya mahatag ang unsa mang kaakohan sa usa ka amahan tungod sa kaburong niya sa responsibilidad sa tawong minyo. Usa ka buntag sa tabayng karaan sa probinsiya, misumbong si Celia nga kini mabdos sa ilang gugma. Imbes pangasaw-on, misugpahot siya sa gawas sa nasod aron kalikayan ang kaminyoon.

Nakatrabaho siya sa Canada isip caregiver. Wa siya makaangay sa iyang trabaho kay sagad babaye man ang nagpraktis ning maong propesyon apan kay maarang-arang man ang suweldo, gipugos niya ang kaugalingon. Gawas pa, usa niya kini ka maayong lansis nga makalikay sa usa ka kaakohan.

Usa ka tigulang nga masakiton ang iyang gialagaran. Si Mr. Smith nawad-an sa sensasyon tungod sa daghang komplikasyon. Plastik nga tubo ang nagsumpay sa pantog niini. Matag higayon nga makaihi sa purol ang tigulang, mohilak kini nga mahinumdom sa dako niyang pagkuwang sa iyang asawa ug anak.

Wala nay masubay nga pamilya si Mr. Smith gawas sa pipila ka negosyanteng kabanay nga maoy nagsuhol kang Romano nga kini maatiman. Nagmahay ang tigulang sa iyang pagpasagad sa iyang pamilya niadtong diha pa kaniya ang kahimsog sa kabatan-on. Nagsulti kang Romano ang tigulang nga dugay na siyang nagpangita sa iyang pamilya aron mangayog pasaylo. Apan wa na niya kini igkita.

Natandog si Romano sa kasugiran ni Mr. Smith. Dihang namatay kini, mipauli si siya aron pangitaon si Celia ug ang ilang anak. Apan wa na siyay Celia nga nakita. Way gikasulti si Noy Marcelo ug Nang Soling kon hain paingon ang ilang bugtong anak. Miingon ang magtiayon nga kalit lang nawala si Celia ug wa na silay kasayoran kon hain kini karon. Ug mao kini karon nga nakahunahuna na lang usab siya nga mobalik sa gawas.

GILANTAW niyang balik ang taytayang kawayan nga gisubay kaganina. Dihay mga kahulogan nga nakasukgo sa iyang kahimatngon. Ang tulay nahisama sa pait nga pasumbingay nga buot modugtong sa iyang karon ug sa kagahapon.

Bisan sa karabanit sa dapit, maoy unang namatikdan ni Romano ang kamalinawon dinhi. Kawala gyod niya magdahom nga may distrito ba diay sa Manila nga may ingong pamayhon sa kayano. Tinago ang dapit nga ingon sa nagpasagad lang sa gimok sa siyudad. Napanghunahuna niya nga ang Talaba wa hitultoli sa komersiyalismo. Ang hibat nga talan-awon sa gagmayng mga barungbarong nga iyang nakita maoy laing pinulongan sa kalisod.

Natandog siya sa gipakitang impresyon sa mga talan-awon. Bisan sa panagsang basura sa baybayon, may kabugnaw ang hangin sa hunasan ug malantaw sa unahan ang Manila Bay. Sa pikas bahiya, ang mga edipisyo nga nagdula-dula sa iyang panan-aw ingon sa naningkamot pagkab-ot sa tian sa bughawng langit.

Mipadayugdog siyag balik sa balay nga iya untang pangayoag katahoran sa iyang pag-abot kaganiha. Sa iyang tan-aw, mao gayod ang balay. Mao gayod ang kasilinganan. Mao gayod ang giingon sa iyang Nanay Oping. Napaneguro niya nga balay gayod kini sa iyang Tiya Lucing.

Nakapanakla siya sa giabot sa kapalaran sa iyang iyaan. Maayo diay ang kaagi niini sa panimpalad sa siyudad. Wala kini maadunahan, apan makita nga ang balay maoy bugtong nalahi taliwa sa kabos nga palibot. Kongkreto kini ug ang desinyo sa pergola ilhanan sa kaluag sa mga tawong nanimuyo sa sulod.

Nakasabot siya nganong way tawo ang balay. Lagmit atua pa ang magtiayon sa tiyanggihan— sa bulungan— kay may puwesto kining tarima sa isda. Nag-ingon ang iyang Nanay Oping nga alpor kuno sa bulungan ang iyang Tiya Lucing ug Tiyo Conrado. Natubig-tubigan kini ilabina kay wala kagasahi og anak.

"MAAYO nuon kay nakaduaw ka," sa iyang Tiya Lucing nga nagdigamo sa panihapon nianang pagkagabii. "Unsang balora ang nakapadpad nimo dinhi, Romano."

"Gitawgan lagi ko sa giaplayan kong ahensiya para sa Saudi. Kon di makasabal sa inyong panglihok, mohangyo unta ko nga anhi lang una moestar mentras tanto nga maghikay ko sa akong papeles. Di bitaw ko magdugay dinhi sa Manila..."

"Ay, kanimo, Romano. Ngano gong dili. Magpinobre god ta dinhi, Dong." Gihaon sa iyang iyaan ang sinigang-bangus. "Dali, mangaon na ta. Ayaw na lang fog agda ang tiyo mo. Naghatod kadtog sud-an sa ilang Lola Felipa."

Human sa panihapon, nanghingiki siya sa gawas sa balay. Gilantaw niya ang barungbarong nga gipuy-an sa inahag anak ug sa tigulang. Wa malahos ang iyang pagpanug-ab pagkamatikod nga ang payag walay sugang de kuryente. Ang nakita ni Romano sa buho-buho sa bungbong mao ang luyang kahayag sa lamparilya nga nakigbatok sa kangitngit sa sulod sa balay. Kon sa unsang hinungdan nga taliwa sa kalibotan sa mga timawa, may labaw pang makaluluoy, wa siya niiniy kasayoran. Gibatyag siyag kaluoy sa tulo.

Nasibot siya pagpanumbalay sa payag bisan sa kabag-o pa niya sa dapit kay nabatyagan niyang dunay nagpasumbingay nga tinagoan ang bata, ang babaye ug ang tigulang. Nahauknol ang iyang paglakaw nga namidpid sa balisbisan sa barungbarong, dihang nanglugsot sa tinapak-tapak nga bungbong ang tingog sa mapinanggaong inahan.

"Dave, magbinuotan ka dinhi kang Lola Felipa mo, ha? Ayawg pabadlong, Anak."

"Kuyog lang ko nimo, Mama."

"Kapila ko ikaw ingna nga dili puyde. Dakpon ra ba sa polis ang batang di magpatuo sa ilang Mama. Dal-an lang tikag sinugatan sa akong pagbalik."

Nabati ni Romano ang pagngislo sa bata. "Dugay na pod diay kang mouli, Mama?"

"Nangita tag kabuhian. Kon di ko molakaw, di ta kapalit og ngipon nimo. Di ba gusto kang magpalit tag ngipon?"

Napanid-an ni Romano nga mihilom ang bata.

"Sige, dulog na diha kang Lola Felipa nimo."

"Ug buhok pod, Mama..."

"Oo, ug buhok pod. Dal-an pod tikag buhok."

Nawitik ni Romano ang totpik nga nagpaminaw sa dakong gugma sa inahan ngadto sa anak. Natandog siya sa bata nga nangandoy nga matuman ang butang nga mahimong regalo sa pagbalik sa kabuntagon sa iyang inahan. Nakita ni Romano sa danawan ang Bulan nga nanamin sa anino sa kagabhion. Wa siya sa buot nga mipauli sa balay.

Naabtan niya ang iyang Tiya Lucing ug Tiyo Conrado nga nanan-aw og pasundayag sa telebisyon. Misaka siya, nangayog katahoran. Unya, nanigsusi siyag kinsa kining tulo ka binuhat sa barungbarong.

Gipahinayan sa iyang Tiya Lucing ang bolyum sa TV. Gitutokan siya sa iyang iyaan. Ug kay nagpaabot man siya nga suginlan, misugod paghinubay ang iyang iyaan. Gipatay niini ang telebisyon. Gipaminaw ni Romano sa kagabhion ang kasugiran ni Lola Felipa, ni Dinah, ni Dave— ang mga linalang nga tag-ya sa usa ka sugilanon nga gitipigan sa kasingkasing sa Talaba...

TALABA... usa ka hapsay nga dapit kaniadto. Ginganlan kini sa mga Caviteño og `talaba' tungod sa abunda niining hunasan. Nagkalainlain lang ang kinhason. Apan mas abunda kini sa sisi kun talaba. Tin-aw ang tubig ug pinuy-anan sa daghang kinabuhi sa dagat. Sa adlaw ug gabii, kini mao ang Talaba. Sa damgo ug pangandoy, kini mao ang Talaba.

Dihang milambo ang kaulohan, dinhi hakota ang mga biya sa siyudad. Nag-ilogay dinhi kaniadto ang langaw ug tawo sa pagpangita sa bisan unsang butang nga mahimo pang kapuslan. Inanay nga nagkasusot ang mga kinhason, guso, lato ug uban pang bahanding dagatnon... hangtod nga nahanaw na gayod kini sa hingpit. Maoy pagtuo sa mga batid nga nahilo sa naglugitom nga tubig ang mga semilya sa dagat. Tahong na lang ang nahabiling bahandi sa hunasan nga ambot sa unsang hinungdan nga kini may lahutay man sa hugaw nga tubig. Mitubo ug nahimong bukid ang tambak sa basura nga misuyla hangtod na sa hunasan. Paglabay sa pipila ka tuig, gibiyaan kini sa garbage disposal unit sa MMDA kay mipetisyon man ang mga grupong nagpakabana sa kinaiyahan dihang nasayran nga nakamugna kinig kadaot sa panglawas sa katawhan sa Manila.

Ang ngalan na lang sa dapit ang nahimong handomanan sa kaabunda niini kaniadto. Unya ang kanhing tambakanan, inanayng nalibon sa kakugnan ug kabugangan. Inanay nga nawala ang baho. Pagpangligdas sa katuigan, ang mga basura nahimong yuta ug mihulpa ug mitupong sa lanatad nga hunasan. Ug may bahin niini nga nasipong ang tubig-dagat nga nabolsa sa yuta— karon, usa na ka danawan nga mahubsan lang sa tubig kon buwan sa Abril ug Mayo.

Nadiskobrehan sa day-ong mga probinsiyano kining dapita— mga probinsiyano nga anak sa kakabos nga nangapadpad sa Manila nga way sarang kapuy-an. Dihang mibarog ang unang barungbarong, walay mibadlong nga tag-iya. Unya nasayran nilang gipanag-iya diay kini sa gobyerno. Sagad mga Bol-anon, Sugboanon, Surigawnon ang nanimuyo dinhi— mga Bisaya nga nangita sa ilang tingusbawan. Ilang gilampasan ang kabugangan ug kakugnan. Nag-iyahay silag tarok og mga payag-payag. Hilom silang nanginabuhi dinhi ug gidawat ang unsa may maluwan sa ilang pahatan sa kakabos. Unya, nagkasabot sila nga magpahina aron ikapabarog ang tulayng kawayan nga matabok ang danawan nga di na kinahanglang mag-ubog sa tubig.

Hapit na mahuman ang taytayang kawayan sa Talaba dihang miabot si Dinah nga mabdos, usa kadto ka bulan sa Abril, init ang Adlaw. Nahuman na nilag ugbok ang mga haligi sa tulay. Nanghunong ang kalalakin-an nga nagtakgos sa kataposang kabatanan sa taytayan dihang unang milatay ang usa ka maanyag nga babaye nga nagpadunghay sa taas niyang buhok. Ila kining gipangutana kon kinsay kabanay nga gipangita. Apan mihilak hinuon ang mabdos. Gawas sa ngalan, wala kiniy gikasulti kon taga diin ug kinsa siya sa iyang pagka tawo. Naglakaw kini nga may dalang putos nga gisudlan sa pipila lang ka biste.

Ang mga lumulupyos sa Talaba nagtuo nga usa lang ka babaye nga di

angayng hasolan og pagpakabana— usa ka babaye nga mopatim-aw lang ug mawala, sama sa ubang mga binuhat nga daw labo sa isda nga naikag sa kahayag sa Manila. Apan nasayop sila. Didto tipon ang babaye kang Lola Felipa, ang tiguwang nga nagpuyo sa usa ka barungbarong nga nagkapyot sa tampi sa danawan.

Si Lola Felipa usa ka tigulang nga wa nay kabanay. Siya mismo nag-ingon nga daghan siyag mga anak gikan sa lainlaing amahan. Kon pangutan-on ang tigulang hain kini ug ang mga amahan sa iyang mga anak, motulo ang iyang luha samtang maghingasoy nga mahinumdom sa pait niyang kasugiran.

Hitsuraan si Lola Felipa sa iyang kabatan-on. Bisan gani karon nga ang iyang agtang gibugalbugalan na sa panahon, masihag pa man sa iyang nawong ang hulma sa kaanyag sa nangalarag nga katuigan. Di katingad-an nga daghang langyaw ang nadani kaniya kaniadto.

Naghinubay ang tigulang nga niadtong dalaga pa siya, miabot ang usa ka adunahang Katsila ug mipasalig nga mangasawa kaniya. Nadani kuno ang iyang amahan. Nadani usab siya. Gibiyaan niya ang bukid nga giganoy sa Katsila sa siyudad uban sa pasalig sa luag nga panimuyo. Apan dihang nakuha na ang butang niyang inampingan, wala na ang Katsila magpakabana nga tumanon ang unsang saad sa kaminyoon.

Salbahis ang tawo. Kanunay siyang mahiagom sa mga kamot. Maghilak ang gabii kon mopauli gikan sa kasa ang panuway nga dili hubog. Ang baho sa alak ug babaye nagsagol sa iyang gininhawa. Unya, gihimugso niya ang usa ka bata nga naghambin sa dugo sa Katsilang kaipon. Apan sa dihang natagbaw na ang kanahan, mitipadlong kini sa Espanya human mabaligya si Lola Felipa sa usa ka negosyanteng Amerikano.

Nagtuol si Lola Felipa nga ang ambongang Amerikano mao na ang manubag sa pakyas nga saad sa adunahang Katsila. Apan paglabay sa pipila ka tuig, misirit ang tawo sa Amerika dihang gigukod sa emigrasyon tungod sa pekeng papeles. Gipakatawo ni Lola Felipa ang laing bata nga wa na makakita sa hitsura sa iyang amahang Amerikano.

Naglatagaw si Lola Felipa sa kainit sa aseras. Uban sa iyang gutom nga mga anak, ang iyang kagabhion adto molabay sa balisbisan sa dagkong mga balay-patigayon. Wala madugay, nabagtan niya sa EDSA ang usa ka Hapones nga nagsakay og kotse sa dalan. Mipahiyom kini nga nagtan-aw kang Lola Felipa.

Tungang gabii kadto sa iyang pagsakay sa matahom nga kotse sa Hapones. Gihagkan ni Lola Felipa ang duha ka gagmayng anak nga nahinanok sa aseras. Mitulo ang iyang luha samtang nagtan-aw sa iyang

mga anak lusot sa salamin sa kotse. Apan ang talan-awon dali kaayong gilamoy sa kagabhion.

Ang Hapones nanag-iyag imnanan sa Ermita ug si Lola Felipa gihimong maglilingaw sa gamayng suhol. Sa kamot sa Hapones, wa na si Lola Felipa kakitag unsay kalainan sa gabii ug adlaw kay gihikawan siya sa kagawasan. Ang mangitngit nga lawak maoy saksi sa iyang pag-inusara.

May mga gabii nga mosulod ang Hapones sa lawak. Ug ang lawak mapuno sa tuaw sa pakiluoy. Apan wala siyay mahimo kay bungol ang paril nga kangitngit. Nawad-an siya sa hustong panimbang sa paghatag og bili sa kaugalingon.

Duha ka tuig ang iyang pag-antos. Dihang giluwes siya sa NBI ug DSWD, daghang paso ang iyang lawas ug halos di na mamilok ang iyang mata. Ug magsige siyag katawa. Unya mokalit lang usab paghilak. Mabdos siya. Way nasayod kon sa unsang hinungdan nga sayon ra man kaayong gilutsan sa Hapones ang kasal-anan. Ug sama sa nahaunang mga lalaki sa iyang kinabuhi, ang Hapones igo lang nagbilin kaniyang anak.

Gipatambalan siya sa usa ka order sa madre ug sa dihang naayo na, gisultihan nga dili lang mabalaka kay ilawom na sa pag-atiman sa usa ka balay-sagopanan ang iyang tulo ka anak. Gipatambong siya og usa ka Value Formation Seminar ubos sa pagdumala sa kahigalaan niyang mga madre. Kauban niya ang uban pang kababayan-an nga biktima sa prostitusyon ug abusong sekswal. Usa ka adlaw, mao na lay iyang namatngonan ang pag-amuma sa kabos nga mga lumulupyos sa Talaba. Dinhi, nabatyagan niya ang tinuod nga kahusay sa kinabuhi.

Di na masubay ni Lola Felipa ang iyang mga anak. Nagkatibulaag silang tanan nga nag-iyahay og gukod sa ilang tingusbawan sa wa nay paghandom nga ang naghinigulang nilang inahan ilang balikan ug alagaran sa edad sa katigulangon. May nag-ingon nga atua na sa ubang nasod ang uban kanila; nakakaplag og maayong kapalaran ug wa na magdiparal nga sila may inahan nga nangindahay sa ilang pagbalik. Maayo na lang kay ang taga Talaba wa magpasagad kang Lola Felipa. Kon unsay sobra sa kosina nga kapahimuslan pa, kini ilang ihatod sa tiguwang nga sarang ikabangil sa nagkutoy nga tayan.

Ug mao na lang ang kalipay sa tigulang dihang miabot si Dinah. Sama kang Lola Felipa, Si Dinah wa usay masubay nga isla sa kagahapon nga kapasalipdan kon ugaling may pintas nga subasko nga hisugatan. Dili sila igbahog paryente apan masabot nga sila nag-inunongay. Kon unsa man ang lanot nga nagdugtong sa duha, napanaghap sa taga Talaba nga kini gumikan sa managsama nilang kapalaran— mga binuhat nga nahikawan sa kahayag sa ilang panahon. Si Lola Felipa ang kaniadto, si

Dinah ang karon. Sila ang duha ka parte sa tulay.

Nianang pagkasunod bulan, natawo si Dave. Hitsuraan ang bata bisan kini gipanganak nga nag-antos sa usa ka kakulian. Liwat kini sa inahan. Si Dave way kahigayonan nga katugkan og ngipon ug buhok. Nag-antos kini sa kondisyon nga gitawag sa mga doktor og ectodermal dysplasia. Apan bisan pa sa tanan, way sabod ang iyang pangisip. Si Dave daw usa ka anghel nga banwag sa kinabuhi ni Dinah ug Lola Felipa bisan pa man sa pagtuo sa uban nga ang bata sa barungbarong anak sa pagpakasala.

Nagdako si Dave nga gihimong kalingawan sa mga batang maldito ug tistisan. Ilang sungog-sungogon nga kini migisod lang sa patayng taklobo sa hunasan. "Ah, iyang mama burikat! Burikat! Burikat!" magkanayon ang mga bata. Dili na maisip kon kapila si Dave mahiuli sa barungbarong nga magtiyabaw.

Dili tiaw ang pagpangga ni Dinah sa bata. Daw kaputol kini sa iyang kinabuhi. Sa mga higayon nga molakaw siya, ang bata iyang saaran nga dad-an og ngipon ug buhok— usa ka saad nga di na maisip kon kapila mapakyas.

NATANDOG si Romano sa kasugiran. Sa iyang paghigda, gitangag sa naglupad niyang handurawan ang larawan ni Dave, ni Dinah, ug ni Lola Felipa. Naggaksanay ang tulo. Unsa kining tigmo sa gugma nga gipasundayag sa pagbati sa tulo ka linalang? Napaningod niyang walay puwersa sa kalibotan nga makapukan ning pagbati nga nagbalighot sa mga kasingkasing nga hugtanong gitakgos sa ilang mga kasaysayan.

Ug sa dihang napukan na siya sa katulogon, nagdamgo siyag samarong langgam nga naigo sa tirador; naglupad kini nga naningkamot nga makaabot sa salag. Mitugdon ang langgam sa usa ka patayng sanga nga naglantaw sa gasking nga kabanikanhan nga gisangag sa ting-init. Unya nanggimaw ang mga sungo sa salag— gutom nga mga sungo! Apan ang langgam wala nay kagahom nga makaul-og sa iyang mga piso. Gikapos kini sa gininhawa. Nakita niya ang pagkapunaw sa langgam nga napuwak sa sanga nga nahagsa ngadto sa yuta.

Nahikugang si Romano. Ginindotan siya sa iyang damgo. Nabatyagan niya ang tam-is-hapdos nga kahimatngon. Kinsang tampalasang mangangayam ang nakaako pagkutlo sa bililhong kinabuhi sa langgam? Unsay mahimong kapalaran sa mga kuyabog sa salag nga sayong nailo sa pag-amuma sa ilang inahan?

Mibangon siya ug nag-amping nga milakang paingon sa berandang bukas. Sa gawas, gihagkan siya sa bugnawng kagabhion. Apan misamot pa ang iyang kahikugang dihang nakita na hinuon niya sa kangitngit

ang langgam sa iyang damgo nga naghilak sa tingog sa usa ka babaye.
Mibalik siyag higda nga wa na duawa sa katulogon.

NAGDALI si Romano nga makapauli sa Talaba. Gisamokan na siya sa trapik sa EDSA sa matag adlaw niyang tadlas-tadlas sa kadalanan sa Kamanilaan.

Wa na siya makaihap kon kapila na siya magbalik-balik dinhi sa embassy. Napul-an siya sa daghang kuskos-balungos nga papeles nga iyang gihikay aron madali ang iyang paglarga. Ang ahensiya nga iyang giaplayan nagsige nag apura. Sama ra gihapon sa una niyang paglarga ang kalisod nga iyang nasinati kay daghang papeles nga angay niyang bag-ohon. Gawas pa, laing nasod na usab ang iyang adtoan. Ug karon, natapos ra gyod ang iyang pagsakripisyo. Gisipitan niya ang polder nga nag-unod sa mga dokumento alang sa iyang paglarga.

Apan nabatyagan niya nga nawad-an siyag kaikag nga modayon paglangyaw. Naunsa ba siya? Ngano bang wa man niya batyaga karon ang kalipay nga makalarga? Di ba mao kini ang katuyoan niya sa Manila? Misubay ang pasaheroang jeep nga iyang gisakyan sa Coastal Road. Nakita niya sa iyang hunahuna si Dinah. Unya ang nawong ni Dinah nahimong Celia— si Celia, nga nagkugos sa ilang anak! Gibuhian ni Celia ang bata ug midagan kini paingon kaniya. Iyang gihakop ang bata. Apan si Dave mao ang bata nga diha sa iyang bukton.

Gihiling niya sa plastik ang iyang mga pinalit alang kang Dave. Nahimuot siyang nagtan-aw. Gisaaran niya ang bata ganhang buntag nga dad-an og regalo sa iyang pagbalik. Nakapalit siyang dulaan nga wig, dulaan nga ngipon, ug bag-ong bola sa usa ka department store sa Cubao. Ikalipay kini sa bata.

Nabatyagan niya ang kaakohan nga maoy mangamahan kang Dave. Nasabtan niya nga may saag nga pagbati nga usa ka basuni sa iyang dughan kon kini dili niya ikasulti kang Dinah. Apan di kaha siya katawan sa mga tawo? Gilikayan gani niya si Celia... naunsa ba siya? Wa niya hisabti ang iyang kaugalingon sa higayon nga makita si Dinah.

Di niya matugkad ang hinungdan kon sa unsang katarongan nga maglangay siyang higayon alang ning mga tawong awas-palad. Apan buot siyang maglangay... buot siyang mahimong usa ka manluluwas sa nagkatibulaag nga banay sa barungbarong sa danawan sa Talaba.

Nagritmo ang igot-igot sa tulayng kawayan dihang misubay siya. Mihiyak ang tulay sa tag-as niyang mga lakang. Sa unahan, nakita niya ang matahom nga talan-awon sa nagsaliid nga Adlaw sa Manila Bay.

Namuhayag ang pulahong bidlisiw nga nasabod sa nagpabatal nga panganod sa kasadpan nga nanamin sa lantap nga dagat.

Wa na mohapit si Romano sa balay sa iyang Tiya Lucing. Midiretso siya sa barungbarong. Apan nakurat siya. Walay nagtikawtikaw. Wala magdula si Dave sa bola sa nataran.

Inanay niyang gitulod ang sera sa pultahan. Mihuot ang kahilom sa sulod. Nakita niya si Lola Felipa nga nagyaka sa kawayang salog. Milingi kini kaniya. Apan ang panan-aw sa tigulang morag milapos lang sa laing dimensiyon.

"Hain si Dave ug si Dinah, Lola Felipa?" sukot ni Romano sa tigulang.

"Nanglakaw sila ganihang udto, Romano. Gibiyaan na ko nila." Nalantawan ni Romano nga naguba ang nawong ni Lola Felipa.

"Gilangkat sila sa kahigayonan. Di ko sila mabasol. Si Dinah lumalabay lang ning dapita. Bugtawon niya ang kahayag sa iyang ugma uban sa iyang anak."

"Apan, Lola Felipa... nganong gitugotan mo silang manglakaw?"

"Dili kita ang nanag-iyang sa ilang panahon..."

Mitalikod si Romano sa barungbarong. Maoy iyang giatubang ang danawan. Nagsamagaw ang iyang mga mata. Daghan ang mga prismo nga iyang nakita. Morag may udyong nga mitaop sa iyang kasingkasing. Wa sa buot nga gilabay niya ang papeles. Misayaw-sayaw kini sa hangin ug hilom nga nanugpa sa danawan. Giitsa sab niya ang iyang mga pinalit alang kang Dave nga gidawat usab sa mahinangpong kahaponon.

May nabati siyang bakho sulod sa barungbarong sa iyang kasingkasing. Ang iyang nabati mao ang bakho sa langgam sa iyang damgo.

(KATAPOSAN)

Larawan: Paglangyaw©2005 ni Jessie Grace U Rubrico